

Szalai Anna

Az irodalomtörténet-írás hiányzó lapjai

Vázlatos áttekintés

A magyar irodalom zsidó témái iránt érdeklődő kutatóknak vagy olvasóknak a népmesék szerencsét próbáló hőseihez hasonlóan számos akadályt kell leküzdeniük, mindig újabb kásahegyeken, megnyugtató válasz nélkül maradt kérdéseken kell átrágniuk magukat. Minden korszak csillapítatlan indulattal újrafogalmazza és megvitatja (többek között) ezeket a kérdéseket: van-e magyar-zsidó irodalom; elkülönített része-e a magyar irodalomtörténetnek; ki a zsidó író; mitől zsidó egy magyarul írt irodalmi mű? Társadalmi, politikai, identitást érintő síkra terelődnek a válaszok, és az olvasót egyre inkább eltávolítják a zsidó vonatkozású műtől és szerzőjétől.

A vissza-visszatérő kérdések helyett és onnan kiindulva, hogy a magyar irodalomban jelen vannak a zsidó vonatkozású művek (nem zsidó és zsidó írók művei), néhány kiemelt példa¹ segítségével arra a kérdésre keresem a választ: a magyar irodalomtörténet-írás milyen helyet jelölt (vagy nem jelölt) ki az elfelejtett (vagy soha be nem mutatott) zsidó szerzőknek és saját közösségük életét belülről ábrázoló műveinek.

Egy évszázad vázlatos áttekintése bepillantást nyújt a reformkorban kezdődő folyamatba: hogyan szólalt meg először a zsidó téma a magyar irodalomban; hogyan teljesedett ki terjedelmes regényekben a 20. szá-

---

□ Szalai Anna a Jeruzsálemi Héber Egyetem tudományos főmunkatársa, e-mail: annaszalai@013.net

1 A példaként kiemelt írók, szépirodalmi és irodalomtörténeti munkák a cikk terjedelmi korlátai miatt csak jelzik a zsidó vonatkozású művek jelenlétét a magyar irodalomban és a magyar irodalomtörténet-írásban.

zad első felében; és milyen tragikus naivitással adták ki írásaikat zsidó írók alkalmi csoportjai az utolsó pillanatig, 1944-ig.²

Az első magyarul író zsidó írónemzedék

1848-ban Landerer és Heckenastnál nyomtatták az *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre* című kiadványt. Először jelent meg magyarul egy olyan szövegegyüttes, amely „egyedül zsidók dolgozatait foglalja magában, és a pesti izrael[ita] magyarító egyesület által bocsáttatik közre”. A kiadvány összeállításával megbízott szerkesztőség tagjai a magyar nemzeti irodalomban tett kezdeti lépésnek tekintették az évkönyvet, miután néhány évvel korábban már jelentkeztek életképekkel, beszélyekkel a szépirodalmi folyóiratok hasábjain. Először jelentkezett zsidó írók és közösség szervezésében alapított „egyesület”,³ amely nem kisebb célt tűzött maga elé: terjeszteni a magyar nyelvet, zsidó írók műveivel gazdagítani a magyar szépirodalmat, és ezzel beemelni a magyar irodalomtörténetbe zsidó írók zsidó témával foglalkozó műveit.

Bárhol lapozzuk fel az évkönyvet, a „polgáríttatás”, a nemzethez simulás, a magyarosodás utáni vágyakozás sugárzik a szövegekből, az igyekezet és hajlandóság, hogy a gazdanemzet „magyarhoni zsidó”-tól elvárt feltételeinek megfeleljenek. A kölcsönösségre épített biztató jövőkép lebegett a szerkesztők előtt: a zsidóban felébredt az önbecsülést és tetterőt, keresztény polgártársaiban pedig törekvései méltánylását.

A magyarító egyesület és az évkönyv szerzői, Szegfi Mór, Diósi Márton, Einhorn Ignác, Ludasi Gans Mór, Bloch Móric⁴ az első magyarul író zsidó írónemzedék a magyar irodalom történetében. Bírálták a hagyományt

---

2 Itt jelzem és a továbbiakban nem hivatkozom rá, hogy két könyvemben (Szalai Anna [szerk., bevez.]: *Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások*. Zsidóábrázolás a reformkori prózában. Budapest: Osiris, 2002; Szalai Anna: *Hagyománymentés és útkeresés*. Zsidó vonatkozású magyar regények. Budapest: Gondolat, 2018) foglalkoztam a magyar (elsősorban próza) irodalom zsidó vonatkozásaival; a vészkorszak előtt és közvetlenül utána megjelent néhány kiadványt pedig a *Yad Vashem Studies* 32. kötetében angolul és héberül megjelent tanulmányomban vettem össze (Anna Szalai: *Will the Past Protect Hungarian Jewry?* Jerusalem: Yad Vashem Studies, Volume 32. 2004. 171–208).

(אנה סלאי: האם יגן העבר על יהודי הונגריה? ירושלים: יד ושם, קובץ מחקרים, ל"ב, תשס"ד, 861–931)

3 „Az eszme egy ily egyesület alakítására 1843-dik évi első negyede folytán a kir. egyetemi magyar-zsidó orvostanövédek keblében keletkezett.” Diósy Márton: Vezérszózat. In: *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre*. 90.

4 Szegfi Mór (1825 – 1896), Diósi Márton (1818 – 1892), Einhorn Ignác (Horn Ede, 1825 – 1875), Ludasi Gans Mór (1829 – 1885), Bloch Móric (Ballagi Mór, 1815 – 1891).

mereven követők megrögzöttségét, korlátokat döntögető modernizálást sürgettek, a magyar hon anyanyelvének használatával magyar-zsidóvá vagy zsidó-magyarra akartak válni, hogy megnyíljanak előttük a várva várt befogadás szélesre tárt kapui.

Környezetükben a haladó szellemű magyar írók írásaikkal harcoltak a reformokért, a szó és az irodalom erejétől remélték a társadalmi változásokat. A zsidó írók is az írás, az irodalmi mű nevelő-oktató, társadalomformáló szerepét hirdették. Írásaikkal vezették be nem zsidó polgártársaikat a zsidó mindennapokba, hogy az irodalomkedvelő közönség egy meggyőzően hiteles, új világot ismerjen meg, és vádolták a népszerű magyar írókat: a „magyar nép valódi hitdühszülte zsidógyűlölet soha nem ismert”, a zsidógyűlöletet az irodalom „szépművi és hírlapi” dolgozatai szítják – írták.⁵

Az emancipáció utáni nemzedék

Az első magyarul író zsidó írónemzedék pályáját, magyar kortársaikhoz hasonlóan, az évkönyv szellemétől távolodó irányba terelte a szabadságharc és bukása. Pályájuk átnyúlik a századvég szellemi, politikai, tudományos, szépirodalmi életébe. A kiegyezés és a végre elnyert emancipáció éve, 1867 a magyarországi zsidóság életében is fordulatot jelent. Bár az emancipációt kimondó törvény két paragrafusa szűkszavú, a zsidóság felszabadulásérzete határtalan. Ennek a rendkívül gazdag, sokszínű korszaknak kulturális-társasági-társadalmi és ezen belül irodalomtörténeti világa csaknem feldolgozhatatlan terjedelmű forrásanyagot kínál.⁶ Minden műfajban megszületik a modern sajtó: újság, folyóirat, vicclap várja a zsidó írók műveit és közönségét, az eredeti művek mellett a zsidók nyelvtudása segíti a külföldi irodalom hazai és a magyar irodalom külföldi megismertetését. Egymás után alakulnak a zsidó orgánumok: 1882-ben indul az *Egyenlőség* című hetilap; 1884-től adják ki a *Magyar Zsidó Szemle* című tudományos folyóiratot; 1890-ben Kiss József megindítja *A Hét* című szépirodalmi hetilapját; 1895-től jelennek meg az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat *IMIT-évkönyvei*. És hogy ne feledkezzünk meg a humorról, a *Borsszem Jankó* című élclap

5 Einhorn Ignác: A zsidó-ügy és a sajtó honunkban, *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szököővre*. 214; 220.

6 A korszak „láthatatlan” szellemi életéről lásd Mary Gluck: *A láthatatlan zsidó Budapest* (Budapest: Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2017) című, gazdag jegyzetanyaggal ellátott könyvét.

1868-tól szórakoztatja az újságolvasókat, és évtizedekig kínál fórumot satirikus írásoknak és karikatúráknak. A periodikák sokféleségében minden író-írás megtalálhatta a neki megfelelő fórumot.

Ebben a pezsgő szellemi életről tanúskodó korszakban, a század hatvanas (Fényes Samu és Ujvári Péter) és nyolcvanas éveiben (Biró Lajos, Hatvany Lajos, Patai József, Kaczér Illés)⁷ születtek a 20. század első felében megjelenő zsidó témájú regények szerzői, egy új zsidó írógeneráció kiemelkedő képviselői. Életrajzukban, sorsfordulóikban több közös vonást találunk. Fényes Samu, Ujvári, Patai Magyarország északi, északkeleti vidékén, Kaczér nem messze onnan, Erdély északi részén született vallásos, hagyományőrző családban és környezetben, a hagyományos zsidó oktatási-nevelési utat járták végig, *hederben* és *jesivákban* tanultak. Minden tilalom ellenére ott kezdtek megismerkedni a világi műveltséggel is.

Biró Lajos, 1913.
Wikimedia Commons

⁷ Fényes Samu (Feierlicht Salamon, Tállya, 1863 – Bécs, 1937); Ujvári Péter (Groszmann Pinhász Juda, Tolcsva, 1869 – Budapest, 1931); Biró Lajos (Blau, Bécs, 1880 – London, 1948); Hatvany Lajos (Deutsch, Budapest, 1880 – Budapest, 1961); Patai József (Klein, Gyöngyöspata, 1882 – Givataim, 1953. Erec-Izrael 1939); Kaczér Illés (Elijahu Kocer Stern, Szatmár, 1887 – Ramat-Gan, 1980. Izrael 1959).

A zsidó közösség egy része az emancipáció után hirtelen kitáguló világ, a megnyílt szellemi, kulturális, társadalmi lehetőségek mámorában egyre inkább modernizálódott, részben vagy teljesen elhagyta az előtte járó generációk szokásait. Megakadt a nemzedékről nemzedékre öröklődő hagyomány, az identitás, a vallás, a kulturális-szellemi örökség ápolása. A felnövekvő nemzedéknek egyre hiányosabb ismerete volt zsidóságról, ünnepekről, feledésbe merült a vidéki kisvárosok, falvak letűnt világának gazdag, virágzó, hagyományos életvitele. Visszatért a teljes beolvadás-magyarrá válás illúziója.

Az eltávolodás, az elszakadás, a felejtés, a múlttal tudatosan szakítás légkörében azok az írók, akik maguk is kiszakadtak a szigorúan vallásos családi-közösségi körből, de mélyen bennük élt az a szellemi örökség, amelyben nevelkedtek – az észak-északkeleti országrész zsidó folklórja, humora, héber-jiddis nyelve és kiejtésváltozatai, a közösségi élet mindennapjai, a hagyománygyakorlás eltérő szokásaiból fakadó konfliktusok, hiedelmek, babonás félelmek, a keserűségeket enyhítő, egymást gúnyoló kacagás –, amit egykor ők maguk is belülről ismertek, hirtelen ráébredtek, hogy a közösség emlékezetéből, részben saját életükből is mindez kihullott.

Bródy Sándor meghatottan próbálkozik, hogy felidézze és megértse az elfeledett héber betűket: „rábámultam a betűkre és kínlódtam, hogy megismerjem őket. Egyik az anyámra hasonlított, egyik apámra. Szép betűk, nagyon szépek. És én hiszem, hogy bennük megismerem az őseimet, a nagyapámat, a dédapámat. És magamat is, hogy ki vagyok, ki voltam!?”⁸

Egy elsüllyedt közösség csaknem utolsó tanúi a múlt értékeihez szeretnék visszahívni a felejtő közönséget. Hagyománymentő, értékőrző irodalmat írnak, a személyes élmény, az egykori saját környezet szerepét, együttérzés, nosztalgia és megilletődés emel egy letűnt korszakot az irodalom hiteles, maradandó, értékes darabjává.

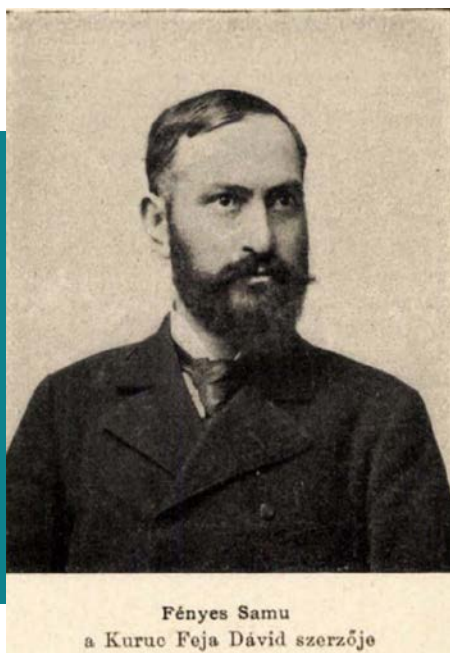
Patai a gyerekkor *hédervilágának* és az otthon meghitt pillanatainak megrendítő szépségű vallomását adja.⁹ Annak a világnak gyerekszemmel visszaidézett önéletrajzi leírását, amely szépirodalmi feldolgozás-

---

8 Bródy Sándor héberül tanul. *Múlt és Jövő* (hetilap), 1920. április 30. 2–3.

9 Patai József: *A középső kapu*. Egy kis gyermek és egy nagy könyv élete. Abel Pann rajzával. Budapest: a Múlt és Jövő kiadása, [1927] – Patai korábban, valószínűleg a tiszai per idején írta a könyvet. Héberül is megjelent a fordító megnevezése nélkül, Patai lányának, Koigen Patai Évának rajzaival, Tel-Aviv: Sinai, 1949.

ban Ujvári Péter, Fényes Samu, Kaczér Illés regényeinek lapjain tér vissza. A gyerek szemszögéből visszaidézett világot azok a valós személyek népesítik be, akiknek irodalmi köntösbe bujtatott másaival Patai íróársainak műveiben találkozik az olvasó.

Fényes Samu, *Új Idők*, 1902.
Wikimedia Commons

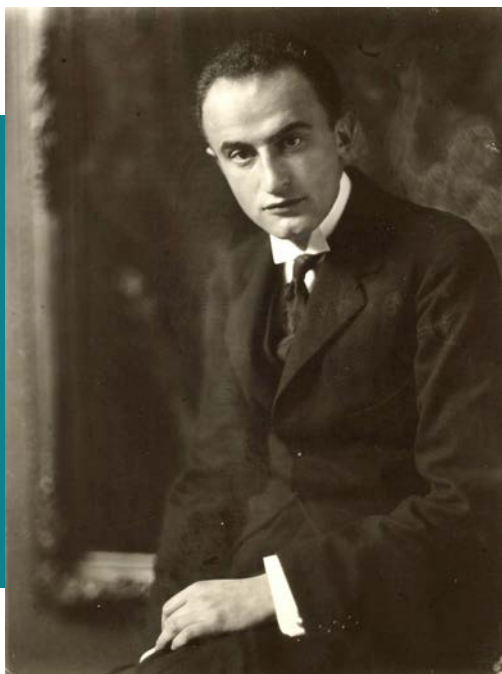
Patai József így fogalmazta meg saját írói-szerkesztői programját, hivatását:

„Megismerkedtem a hatalmas zsidó irodalommal, költészettel, felismertem a zsidó vallásban rejlő kultúrértékeket, és örülni kezdtem a kincsnek, amelyet a meddőnek és elfecséreltnek vélt esztendőkből [a *jesivákban*] szereztem. És két nagy feladat kezdett a lelkemben megváltásként derengeni: a felvilágosodottság szelíd eszközeivel közelebb hozni a gettók homályában sínylődő fajtestvéreimet a kultúrához, és a felvilágosítás fegyverével megmenteni a zsidó intellektuelek számára a zsidó múltból mindazt, ami jövő, mindazt, ami kultúra, mindazt, ami igazán a mienk, mindazt, amit ma is büszkén a mienknek vallhatunk.”¹⁰

---

¹⁰ Patai József: Nyílt válasz a Huszadik Századnak a Múlt és Jövőhöz intézett nyílt levelére. Szabó Dezsőnek. *Múlt és Jövő*, 1914. április, 220–223.

Patai az utolsó pillanatig (1939-ig) Magyarországon maradt, és ebben a szellemben szerkesztette 1911-től a *Múlt és Jövő* című folyóirat a hagyomány és a jelen európai és szentföldi művészeti, szépirodalmi értékeit összegyűjtő és megőrző köteteit. A forradalmak utáni számonkérés elől (1919–1920) Fényes Samu, Ujvári Péter, Biró Lajos, Hatvany Lajos, Kaczér Illés Bécsbe menekült. A közös sorsfordulók közül a legfontosabb állomás a bécsi emigráció. Bécsben, majd az emigráció további megállóhelyein írják azokat a zsidó vonatkozású regényeket, amelyek talán csak így, a földrajzi távolság nyújtotta rálátással születhettek meg.¹¹

Hatvany Lajos
Székely Aladár (1870–1940) felvétele,
Magyar Nemzeti Múzeum

Ujvári Péter, társait megelőzve, már a század első éveitől ontja az elbeszéléseket és folytatásokban közölt regényeit szülőhelye tágabb vidékének felejthetetlen alakjairól, legendáiról vagy az egész közösséget megrázó eseményeiről. Neve az 1929-ben megjelent *(Magyar) Zsidó Lexikon* szerkesztőjeként napjainkig olvasható minden zsidó témával foglalkozó írás jegyzeteiben vagy forrásjegyzékében. Szépirodalmi műveit viszont csak kortársai ismerték, olvasták, holott a korabeli kritikák vagy megemlékezések tanúsága szerint regényei őrizték meg leghitele-

---

¹¹ Erre utal néhány, szintén határon túl megfogalmazott újságcikk, például Sas László: Jidli első változása. Fényes Samu zsidó regénye. *Új Kelet*, 1922. május 12. 5.

sebben egy múltba vesző, felejtésre ítélt zsidó közösség mindennapjait. Elbeszélései, folytatásokban közölt regényei 1908-tól egészen az első világháború éveig az *Egyenlőség* hasábjain jelentek meg. Regényei közül csak néhányat adtak ki könyv alakban, számtalan rövidebb-hosszabb elbeszélése, regénytöredéke az 1920-tól Bécsen és Kolozsváron keresztül, Erdélyen és a Felvidéken át megtett körútján, a részben saját szerkesztésében kiadott folyóiratokban, újságokban szunnyad.¹²

Fényes Samu tekintélyes ügyvéd, szabadgondolkodó, népoktató csak miután a Prónay-különítmény elől Bécsbe menekült és *Diogenes* címen megindította a bécsi magyar emigráció leghosszabb életű lapját (1923–1927), fordult az északkelet-magyarországi zsidó világ felé, és az első Jidli-regénnyel a vidék krónikása lett. Az együgyű Jidli a kiszolgáltatott, védtelen zsidóság tragikus sorsát példázza, és Ujvárihoz hasonlóan számos helyi szokást, hiedelmet örökít meg, az ünnepek ábrázolását pedig élővé varázsolja a zsidó konyha remekléseinek érzékletesen aprólékos leírásával. „A művei közül a *Jidlit* szeretem a legjobban, Samu bácsi – írja Németh Andor –, ezt az örökké kisemmizett, és örökké nekilendülő *bóchert*. [...] A mesélő kedvét szeretem benne, a sok tarka-barka invenciót, az anekdotázó hangot.”¹³ A második kötet történelmi regénnyé terebélyesedik. Fényes Samu a főhős köré építi a 19. század történelmi tablóját, a magyarországi zsidóság sorstörténetét.¹⁴ És ennél többet is. A kortörténeti keretbe épített cselekmény a zsidók küldetésébe vetett meggyőződéséről, a magyarországi zsidóság mentalitásáról, a történelmi alakok környezetébe helyezett fiktív zsidó típusokról, az örök zsidó istennel folytatott örök viaskodásáról is szól. A történelmi regénnyé fejlődött Jidli-sorsot a századvégig, a tisztaeszlári perig követi.

---

12 *A mécs mellett* című, önéletrajzi elemekkel átszőtt regény a folytatásos közlés után (1908–1909) német fordításban is megjelent (1911), könyv alakban csak Ujvári halála után, 1932-ben. Angolra Andrew Handler fordította: Peter Ujvari: *By Candlelight*. Plainsboro: Associated University Presses, 1977.

13 Németh Andor: Arckép. *Diogenes*, 1925. szeptember 19. 14–17.

14 Fényes Samu: *Jidli első változása*. Bécs: Halm & Goldmann, 1922. Munkáinak tizkötetes kiadásában Fényes Samu: *Jidli első változása*. Wien: a szerző kiadása, 1929.; Fényes Samu: *Jidli második változása, I. és II. rész*, Wien: a szerző kiadása, 1929.

Újságírók egy kávéház teraszán, jobb szélén Bíró Lajos, 1907.
Jelfy Gyula (1863–1945) felvétele, Magyar Nemzeti Múzeum

Örök kérdést érint Bíró Lajos a Bécsben írt és kiadott, a középkori máglyahalálba küldött zsidókról szóló könyvében: miért ragaszkodnak a zsidók a zsidóságukhoz? A *bazini zsidók*¹⁵ az 1529-es bazini vérvád regénybe fogalmazott története. A regényhősök adnak választ az író kérdésére: azok is ragaszkodnak a zsidóságukhoz, akikben az ősi hit „régén kialudt”. Bíró Lajos is hisz a zsidóság küldetésében, a máglya árnyékában erről folytatják a vitát regényhősei. A történelmi regény a Nagy Háború és az utána következő forradalmak emlékével és tapasztalatával, a hittől elforduló és eredetközösségétől eltávolodó nemzedéknek (Birónak, sors- és emigránstársainak) az asszimiláció sikertelenségét érintő kérdéseit boncolgatja, és Fényes Samuhoz hasonlóan érinti a történelmi eseményekbe bekapcsolódó zsidó csalódását is. Diósi figyelmeztetését az első zsidó évkönyvben nem fogadták meg sem saját kortársai, sem az utánuk

15 Bíró Lajos: *A bazini zsidók*, Wien: Pegazus kiadás, 1921. Újraközlés: Bíró Lajos: *A bazini zsidók*, Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999.; Bíró Lajos: *A bazini zsidók*, Budapest: Fapadoskönyv Kiadó, 2010. A regény héberül is megjelent Mordechai Avi-Shaul fordításában, Tel-Aviv: 1931.

következő nemzedékek tagjai: „politikai mozgalmakba szorosabb értelemben ne avatkozzatok”.¹⁶

Hatvany Lajos is az emigrációban mérlegeli újra, mit jelent a magyarsághoz tartozás, a haza és a szülőhely fogalma. Nem nyúl vissza sem az egykori közösségek világához, sem távoli történelmi eseményekhez, hanem saját önéletrajzából és családtörténetéből kölcsönöz az *Urak és emberek* című regénye első kötetéhez. Amikor híre megy, hogy készül a Hatvany családról szóló könyv, *Zsiga a családban*,¹⁷ Hatvany egy interjúban tiltakozik: nem családtörténetet, hanem egy neki ismerős miliőben játszódó fiktív cselekményt és irodalmi alakokat írt meg. A Hatvany-regény fogadtatása viharos volt. A zsidó fórumokon antiszemitának vagy filoszemitának tartották, de voltak, akik üdvözölték a kendőzetlen, őszinte ábrázolást. Az egymással vitázó kritikák sorából kiemelkedik a nem éppen zsidóbarátságáról ismert napilap, a *Magyarság* kritikusa, Dóczy Jenő teljes oldalt betöltő cikke. Nincs szükség arra – írja –, hogy a zsidó írók a magyar világ krónikásai legyenek, mert a zsidó író magyarnak szánt irodalmi figurájáról lerí a zsidó lélek, jellem, és sérti a magyar olvasó önérzetét. Dóczy értékeli, hogy Hatvany „emigrációja kényszerű csöndjében” nem hízeleg fajtájának, őszinte és igazságos. Regénye „nemcsak igen kellemes, érdekes olvasmány, de nagyvonalú, komoly írói munka is, körülbelül a legértékesebb, amit idáig a magyar-zsidó irodalom produkált”.¹⁸

A terjedelmes és sokszólamú kritikai visszhang mégsem tér ki több, a regényben érintett kérdésre. A gazdanemzethez hasonló többszörös igyekezet, a gazdasági és kulturális élet számos területén a magyar környezet javára is végzett tevékenység ellenére, a magát magyarnak valló zsidó megmarad zsidónak. A Hatvany-regény párhuzamos fejlődéstörténetéből, a magyarországi zsidóságról és a Bondy családról rajzolt körképéből az író korábbi javaslatának¹⁹ cáfolata derül ki: a sikeres gazdasági előmenetel nem jár együtt a társasági-magánéleti befogadással.

---

16 Diósy Márton: Vezérszózat. In: *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre*. 87
17 Az *Urak és emberek* című trilógia első része, Hatvany Lajos: *Zsiga a családban*. Budapest: Genius kiadás, 1926. A második és harmadik hiányosan megmaradt kötet az író hagyatékából került elő. A teljes mű: Hatvany Lajos: *Urak és emberek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963. és 1980.

18 Dóczy Jenő: Zsidó világ. Hatvany Lajos új regénye. *Magyarság*, 1927. január 16. 16.

19 „Frakkot kell gyerekeitekre öltetni, zsidaim, bizony, frakkot, hogy megnyíljanak előttük a csukott ajtók, és akadálytalanul vehessenek részt az emberiség minden munkájában.” In: *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*. Budapest: a Társadalomtudományi Társaság kiadása, 1917. 93.

A trilógia emigrációban megírt első kötete, a *Zsiga a családban* visszatért Pestre, ott jelent meg 1926-ban, ugyanabban az évben, amikor kihirdették az amnesztiát és Hatvanyt azzal biztatták, bántódás nélkül visszatérhet az emigrációból. Nem így volt. 1927 decemberében megérkezett Pestre, másnap letartóztatták, hazaárulással és nemzetgyalázzal vádolták. Erre a korszakra utal az identitásáról is szóló vallomás a zsidó filozófusnak, Martin Bubernak írt levelében: „Utam zsidóként, Önnel ellentétben, egy képzelt asszimilációhoz vezetett. Magyarnak érzem magam, itt voltam otthon, magyarként írtam és agitáltam, míg tudtomra nem adták, hogy itt semmi keresnivalóm sincs. Majd tízesztendőös emigráció és egy undorító per, börtön és kiközösítés lett a sorsom. Mindazonáltal javíthatatlan vagyok, és be kell vallanom, hogy egybeforrtam az országgal és az emberekkel. Három esztendeje írtam egy magyar nyelvű regényt, melyet a börtönben lefordítottam. Könyvem témája talán érdekelhetné. A történet egy, az asszimiláció tragikumáról szóló ciklus első része. [...] Ha valaha amnesztiát kapnék, és megint külföldre utazhatnék, boldog leszek, ha újra kezét rázhatok Önnel.”²⁰

Kaczér Illés
Wikimedia Commons

---

²⁰ *Hatvany Lajos Martin Bubernak*, Budapest, 1929. november 2. In: Hatvany Lajosné – Rozsics István (szerk.): *Hatvany Lajos levelei*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985. 333.

Történelmi regény és családregegy fonódik össze Kaczér Illés *Zsidó legenda*²¹ című trilógiájában. Kaczér 1919. augusztus végén (szeptember elején?) egy csempész nyakában száraz lábbal kelt át a Lajtán, és decemberben már a *Bécsi Magyar Újság* szerkesztőségében írta a lap vezércikkeit. Az *Új Kelet* napilappá alakulásakor, több írotársával együtt Bécsből került a kolozsvári szerkesztőségbe. Néhány évvel később visszatért Bécsbe, és megkezdődött a vándorút. Berlin, Pozsony, Prága, Zürich és nyugat-európai fővárosok után 1938-ban visszatért egy erdélyi és felvidéki előadókörútra, majd Londonban telepedett le. 1959-től élete végéig Izraelben élt.

1938-ban, erdélyi előadókörútja során felolvasta családjának a *Ne félj, szolgám, Jákob* első felét, ezt és a második kötetet 1945 tavaszán fejezte be, a trilógia kétkötetes harmadik részét pedig 1955 augusztusában.

Családi emlékek, történelmi személyiségek, Kaczér szülőhelye, Szatmár zsidó közösségének legendái és legendás figurái, a magyarországi zsidóság történetének legfontosabb állomásai – a 18–19. század fordulójától a harmincas évek végéig – kelnek életre a trilógiában. Az író fantáziája színezi a fordulatos cselekményszálakat, a falusi zsidó kocsmáros, Sulem és gyerekeinek történelmi hitelességgel, legendákkal, mesékkel, zenével és nyelvekkel átszőtt történetét. Kaczér otthonosan mozog a hetiszakaszban, az asztali bölcselkedésben, az imák rendjében, a Talmudban és magyarázataiban. Irodalmi és történelmi ismereteire pedig egyik cikkében utal: „Az ember agya tele van limlommal. [...] olvasmányokból és tanulmányokból, látott, hallott és megélt dolgokból. Aki azonkívül újságot írt fél életen át, és kereste a történelmi analógiákat, miközben tollal a kezében az orra előtt lefolyt történelmet figyelte, az éppenséggel meg van áldva a fejében összezsúfolódott zsidóvárosi lommal.”²²

A kelet és nyugat felől érkező és Magyarországon letelepedő zsidóság fejlődéstörténete a *Zsidó legenda*. A falvakból, a kisvárosi piacra beszeke-rező vagy batyus zsidó kiváló Talmud-tudós, belőle, a hozzá hasonlókból

---

21 Itt csak a magyar nyelvű, könyv alakban megjelent kiadásokra hivatkozom: Kaczér Illés: *Ne félj, szolgám Jákob*. A *Zsidó legenda* első könyve, Tel-Aviv: Alexander Könyvkiadó, [1953]; Kaczér Illés: *Jerichó ostroma*. Kaczér Illés *Zsidó legendája*, második regény, Tel-Aviv: Alexander Könyvkiadó, [1954]; Kaczér Illés: *Három a csillag*. Tel-Aviv: az Új Kelet nyomdája, 1955–1956.; Kaczér Illés: *Kossuth Lajos zsidója*. *Három a csillag* második könyve. Tel-Aviv: az Új Kelet nyomdája, 1955–1956.; Kaczér Illés: *Ne félj, szolgám, Jákob és Jerikó ostroma* [egy kötetben], Budapest: Göncöl Kiadó, [2002].

22 Kaczér Illés: Telt ház az izraeli követségen. *Hatikva*, 1949. augusztus 1. 5.

vagy gyerekeikből lesznek a változtatást sürgető városlakók, a zsidó felvilágosodás terjesztői, a kisvárosokba betelepülő kereskedők addig, amíg szigorúan korlátozott jogokkal Pest város beengedi a zsidókat, és Újpest alapítása a városon kívül egy lehetséges új település és az iparosodás kezdete lehet. Közben megváltozva megmarad körülöttük a közösségi élet, a hagyományhoz-valláshoz fűződő kapocs. Akarva-akaratlanul a zsidót is magával sodorják és veszélyeztetik a társadalmi-politikai változások, hiába hallgatták a bolygó zsidó figyelmeztető próféciját: „megmondtam nektek, ne közeledjete az idegenek felkentjeihez, és ne hallgassatok a prófétáikra, azok benneteket nem fognak megváltani. [...] Hiába szarítjátok ki a mocsarat, a szántóföldet majd elveszik tőletek. Hiába létesítetek gyárat, a gyárat is elveszik. Ne építsetek házakat, ne ültessetek kerteket, azokat is elveszik. És ha lesz valamitek, ami értékké teszi az életeteket, az életeteket is elveszik.”²³

A 20. század első felében Magyarországon kívül írt művek közül kiemelt regények között Kaczér trilógiája az egyetlen, amely már a második világháború, a féktelen pusztítás gyászának árnyékában született. Utolsóként még visszaidézhetette a magyarországi zsidó élettörténetét úgy, hogy a közvetlenül átélte, megismert, való élet legendáit, zsánerfiguráit, a mindennapok apró eseményeit ültette vissza egy száz-százötven évvel korábbi regénycselekmény jelen idejébe, hogy a nem átélte, hanem megtanult történelmi események sodrában, a politikát-történelmet formáló valós személyiségek társaságában életre keltse az elsüllyedt, megsemmisített múltat.

Ahogy egyik kritikusa írta: „Kaczér Illés megírta számunkra saját életünk gyökereit”.²⁴

1939–1944

Kaczér valószínűleg már Londonban írja a *Zsidó legenda* családjának felolvasott első részének folytatását, amikor Budapesten a második zsidó(ellenes)törvény után megjelenik két antológia. Mindkettőben, az első zsidó évkönyvhöz hasonlóan és hangsúlyozottan csak zsidó írók írásai olvashatók. 1848-ban azért, mert alig volt az évkönyv szerkesztőin

---

²³ Kaczér Illés: *Három a csillag*, 283.

²⁴ Barzilay István: Kaczér Illés a magyar zsidóság regényírója. A „Három a csillag” és „Kossuth Lajos zsidaja” megjelenése alkalmából. *Új Kelet*, 1956. szeptember 26. 3.

kívül több magyarul író zsidó író. 1939-ben azért, mert a zsidó író, művész csak akkor jutott szóhoz és a közönség elé, ha önmaga teremtette meg ehhez a feltételeket – amíg engedték. 1848-ban azért hangsúlyozták, hogy a zsidó író zsidó témáról ír, mert ez akkor fordult elő először a magyar irodalom történetében. 1939-ben azért hangoztatták, hogy a zsidó írók zsidó témáról írnak, mert az eltelt csaknem száz év utolsó évtizedeiben a zsidó írók legtöbbje megfélekedett arról, hogy saját közössége irodalmi megjelenítését helyette mások nem végzik el.

A *Hinni kell*²⁵ című kötet utolsó lapján hirdetik a *Magyar zsidó írók dekameronja*²⁶ című sajtó alatt levő kötetet, tehát a két szerény terjedelmű antológia egymás után, csaknem egy időben jelent meg.

Klár Zoltán, aki zsidó vallású magyarnak vallja magát, ugyanilyen jó, zsidó vallású magyarnak mutatja be a kötet első lapjain a szerzőket, tizenegy fiatal író, akik saját erőből összeállították és kiadták az antológiát, mert hinni kell az igazságban, vallásban, „a becsületes magyar zsidóság igaz magyar voltában”.²⁷

Klár rövid írását Sós Endre előszava követi. „A zsidó vallású magyar írók – akár tetszik nekik, akár nem – a kerítés túlsó felére kerültek. Koráramlatok, paragrafusok, sajtó- és művészeti kamarák egyesült erővel hajtották végre az elkülönülést és elkülönítést.” Sós keserűen jegyzi meg, hogy a magyar-zsidó írók „kevés kivétellel teljesen elhanyagolták a zsidó témákat”, holott már a keresztény írók is figyelmeztették őket, hogy saját közösségükről írjanak. Az új zsidó írógeneráció – ígéri Sós –, nem kerülgeti majd a zsidó témát. Az előszót ezzel fejezi be: „Ennek az antológiának az írói – magyarok és zsidók. Ha kiölnék a magyarságukat, elpusztulna a zsidóságuk. Ha ledorongálnák a zsidóságukat, elveszne a magyarságuk.”²⁸

A második zsidótörvény után ritkul a levegő, egyre fenyegetőbb a környezet, de a zsidó író még mindig azzal védekezik, hogy világgá kiáltja magyarságát. Sőt. A jövőt ígéri önmagának és olvasójának, zsidó témájú környezetrajzot és zsidó irodalmi figurákat.²⁹

---

25 Palásti László – Gömöri László (szerk.): *Hinni kell! Zsidóvallású magyar írók antológiája*. Novellák, karcolatok, versek. Budapest: Bán László kiadása, 1939.

26 Sós Endre (bevez.): *Magyar zsidó írók dekameronja*. Budapest: Periszkóp kiadás, [1939].

27 Palásti – Gömöri, 1939. 5–6.

28 Palásti – Gömöri, 1939. 7–9.

29 Mindez azért cseng hamisan, mert a tizenegy író közül csak egyetlenegynek az írása érint zsidó témát. Sós valószínűleg a tervezett novellaösszeállítás szempontjáról hallott, de nem olvasta az elkészült kötetet.

A *Magyar zsidó írók dekameronja* című kötetet is Sós Endre vezette be. Emlékezteti az olvasót Hatvany frakk-elméletére és cáfolatára a nemrégiben megjelent, zsidó családról szóló regényében. „A hamis értelemben vett asszimiláció frakkja alatt dobogni kezdett a zsidó szív!” De a magyarsághoz tartozás hangsúlyozása még ennél is erőteljesebb, és döbbenet olvashatja az utókor a szinte saját magát kirekesztő sorokat: „Mi is azt valljuk, hogy Magyarországon csak annak lehet joga az élet teljes értékű élvezetéhez, aki magyarul érez és maradéktalanul beleilleszkedik – jóban és rosszban – a magyar sorsközösségbe.”³⁰

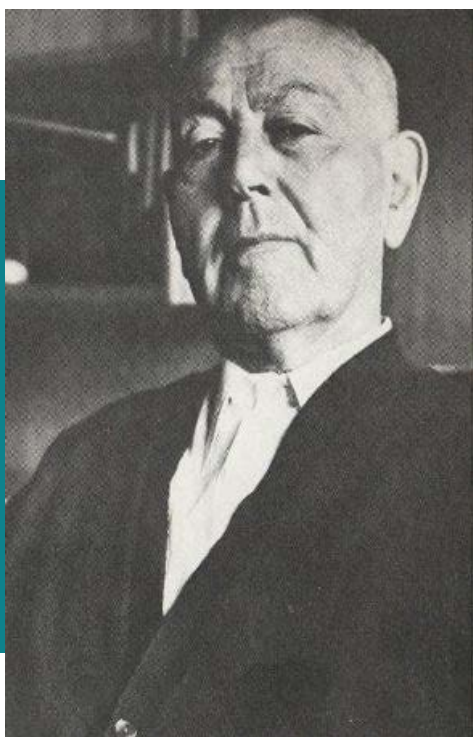

Hatvany Lajos, 1927.
Székely Aladár (1870–1940) felvétele,
Magyar Nemzeti Múzeum

Nem ez a két kiadvány az egyedüli a zsidótörvények árnyékában. 1939 és 1944 között sosem látott kínálattal jelentkeznek a zsidó írók és szerkesztők, ugyanazokban az években, amikor elhallgattatják az *Egyenlőséget*, a *Múlt és Jövőt*, az állam bekebelezi *Az Estet*, betiltják Nagy Imre vicclapját, *Az Ojságot*, Incze Sándor hetilapját, a *Színházi Életet* – hogy csak néhány példát említsek. De a korábbi periodikák közül megjelennek

³⁰ Sós, [1939] 7.

az *IMIT* évkönyvek és a *Magyar Zsidó Szemle*. Komlós Aladár szerkesztésében megindul és évente jelentkezik az *Ararát*. Zsidó szervezetek vaskos évkönyvei kalendáriumokra emlékeztető tartalommal a naptári évre vonatkozó tudnivalók után bőkezűen válogatnak a magyar és az egyetemes zsidó irodalomból, gazdag és színes olvasnivalót kínálnak az irodalomkedvelő közönségnek.

Komlós Aladár
Vahl Ottó felvétele, Wikimedia Commons

Az elérhető kiadványok ha nem is teljes, de érzékelhető és értékelhető képet nyújtanak a szerkesztők, írók, irodalomtörténészek igyekezetéről: összefogni a zsidó szellemi élet kortársait, írásaikat vigaszként, reményként nyújtani át az olvasóknak, és ahogy ezekben az években az OMIKE Művészakció rendezvényein a Goldmark Teremben még felléphetnek a közönség ismert és kedvelt színészei, muzsikusai, az irodalmároknak és közönségüknek is megteremtik az egész évre szóló, bármikor fellátható, szellemi felüdülésre szánt fórumot.

Az OMIKE négy naptárral jelentkezik, az első kettő *Magyar zsidók naptára*,³¹ a következő két kötet pedig *Magyar zsidók könyve*³² címmel. Az első naptár alig éri el a kétszáz lap terjedelmet, de 1943-ban már megközelíti az ötszázat, az utolsó kötet kevéssel négyszáz alatt marad. Az első kötet bevezetőjében, 1941-ben a kiváló hittudós, Hevesi Simon rabbi menekülésre hívja az olvasókat, menekülésre „a lélek igazi hazájába, a szellemiségbe. [...] Ha szegényebbek is lettünk, nem kell, hogy színvonalunk leszálljon. Talán még emelkedik is ahelyett, hogy leszállna. Ez a zsidóság diadala a sors és az igazságtalanságok éjszakája fölött. Ez a zsidóság fönnyaradásának titka. Menekülés a szellemiségbe.”³³ 1942-től Nádor Jenő írja a naptárok bevezetőjét, a kötetek tartalmát kibővítik, magyar kortársaik mellé külföldön élő írók, költők, gondolkodók, héberül és jiddisül író társaik írásait is beválogatják a naptárba. Az utolsó két kötet 1943-ban és 1944-ben már teljesen megfelel a megváltoztatott címnek, a naptár részt elhagyják. Helyébe 1943-ban a száz évvel korábbi kiadvány, az első zsidó naptár értékelő ismertetését nyújtják, 1944-ben pedig a kiegyezés korszakának zsidó vonatkozásait gyűjtötték egybe: a parlamenti viták, az irodalom, a jogtudomány, a gyógyítás kiemelkedő alakjait lexikonszerű életrajzi összefoglalókkal mutatják be. Sorra kerülnek a színház, a zene, a képzőművészet, a gazdasági, ipari és pénzügyi világ kiemelkedő képviselői is. Ezt a fejezetet követi mindkét kötetben a szépirodalmi művekből készült válogatás. A héber írók, köztük a magyar anyanyelvű költők, Avigdor Hameiri és Mordechai Avi Saul héber verseit Schnabel László fordította magyarra.

Az OMIKE évkönyvei, egyéb eszközök hiányában a magyarországi zsidó múlt kiemelkedő személyiségeinek és teljesítményeinek szellemi védőburkával óvják saját közösségüket.³⁴

---

31 *Magyar zsidók naptára*. 1941 – 5701. Az OMIKE sajtócsoporthoz kiadása. Készült a könyvnyomtatás 500. esztendejében; *Magyar zsidók naptára*. 1942 – 5702. Az OMIKE sajtócsoporthoz kiadása. Mindkét címlapot Hermann Lipót tervezte. – Az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) a németek bevonulásáig, 1944. március 19-ig működött.

32 *Magyar zsidók könyve*. 1943 – 5703. Az OMIKE sajtócsoporthoz kiadása; *Magyar zsidók könyve*. 1944 – 5704. Az OMIKE sajtóbizottság kiadása.

33 *Magyar zsidók naptára*. 1941 – 5701. 3.

34 A jelen és jövő eseményeitől a múlt védi meg a magyarországi zsidóságot – gondolhatta Vida Márton szerkesztő. Képeket, szövegeket, magyar és zsidó személyiségek életrajzait sorakoztatta fel az életközösséget igazoló füzetében: *Ítéldetek! Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösség könyvéből*. Budapest: 1939.

Az OMZSA kézzel fogható, támogató-segélyező összefogást hirdetett. A zsidó közösséghez fordult: „testvéredet ne hagyd el”, „adj, hogy ad-hassunk”.³⁵ A szervezet kiadványok megjelentetésével is a rászorulókat megsegítésére sietett, a legfontosabb az *OMZSA Haggáda* (1942). Évkönyveket is kiadtak, az *OMZSA izraelita családi naptárt* az 5701 zsinagógai évre (1940–1941), az *OMZSA naptárt* 1941–1942-re, az *OMZSA évkönyvet* 1943–1944-re.

1940 szeptemberében kelt Kohn Zoltán, a pesti izraelita hitközség tanfelügyelője és Ribáry Géza, a pesti izraelita hitközség elnökhelyettese előszava az első OMZSA naptárhoz. Az önmagára találás, a belső keresés „lelket átalakító munkáját” indította el az OMZSA. „Ráébresztett bennünket arra, hogy a hatalmassá duzzadt szociális feladat miképpen teheti bennünk óriássá a porszemnyi embert, hogy a jóság és az áldozat miképpen emeli a halandót önmaga fölé.” Az OMZSA, a magyar zsidóság „testet öltött lelkiismerete”³⁶ a közösségre súlyosan nehezedő nyugtalanító jövő ellen kínálja az egymásra figyelést, a rászorulóknak nyújtott támogatást és az abból fakadó örömeztetést, az önzetlenséget, az önmagukra találást. A naptáron és a hirdetésekén kívül az OMZSA tevékenységéről, feladatáról szólnak a cikkek, néhány szépirodalmi írásnak is az adakozás, a rászorulókat megsegítése a tárgya. A következő évre megjelenő *OMZSA naptárban*³⁷ rövid prózai írások, verseket is közölnek, de ez a naptár is elsősorban a szervezet célját, a jótékonykodás, adakozás gondolatát közvetíti, ahogy az 1943–1944-re szóló *OMZSA évkönyv* is.³⁸

Az *Ararát* is segélyakció, zsidó írók és költők adakozása a pesti izraelita hitközség leány-árvaháza növendékeinek. De több is ennél. A jelenkor bárkája, ahova az olvasó a gyűlölködés elől menekülhet.³⁹ Fórum, ahol a zsidó író és olvasója találkozhat, ahol az író bátorságra, az olvasó

---

35 Az OMZSA kiadványain és emlékérmén olvasható felhívás.

36 *Izraelita családi naptár* az 5701 zsinagógai évre. 1940. okt. 3. – 1941. szept. 21., Országos Magyar Zsidó Segítő Akció. Nyomatott a könyvnyomtatás feltalálásának 500-ik évében. Előszó, 5.

37 Dr. Ribáry Géza – Dr. Csörgő Hugó – Dr. Kohn Zoltán (szerk.): *OMZSA naptár* az 5702. (1941–42) évre.

38 Dr. Csörgő Hugó – Dr. Kohn Zoltán – Dr. Polgár György (szerk.): *OMZSA-évkönyv*, 5704, 1943 – 1944, Országos Magyar Zsidó Segítő Akció.

39 *Ararát évkönyv*. Zsidó magyar almanach az 1939 (5699–5700). évre. Pesti Izraelita Nőegylet Leányárvaháza, 1939. Az önzetlen támogatást köszöni meg a kötetek élén néhány mondatban Vészi Józsefné, az árvaházat fenntartó Pesti Izraelita Nőegylet elnöknője. – A következő kötet: Komlós Aladár (szerk.): *Ararát*. Magyar zsidó évkönyv az 1940. évre, II. évfolyam. Budapest: Országos Izr. Leányárvaház, 1940 – 5700-1.

önismeretre talál. A rövid naptári részt követő irodalmi összeállításból, és a versek, prózai szövegek, tanulmányok közé elhelyezett illusztrációkból – festmény, szobor, grafika, kotta, dokumentum – összehangolt kis könyv áll össze.

Az 1939 és 1944 között Komlós Aladár szerkesztésében évente megjelenő kiadvány programját a negyedik kötet bevezetőjében olvassuk: „Hisszük és hirdetjük, hogy bár egy műalkotás művészi értékét kétségkívül csak esztétikai mérlegen lehet lemérni, minket nemcsak a művészi érték érdekel, hanem az a hatás is, amelyet a mű a maga közösségére gyakorol. Olyan irodalmat kívántunk hát felnevelni, amely a hitevesztett zsidó közszellemet megállítja bomlásában s léte értékére és örömeire eszmélteti. A zsidó tárgy, az időszerűség és az európai színvonal új találkozását követeltük. Megindulásunk ötödik esztendejében szomorú büszkeséggel állapítjuk meg, hogy az *Ararát* még mindig jóformán az egyetlen nem időszak kiadvány, melynek lapjain magyar-zsidó irodalom van kibontakozóban.”⁴⁰

Az évente új összeállítással megjelenő kötetek kiemelkednek a korszak naptár-évkönyv kínálatából. A gondosan válogatott szépirodalmi írások mellett tanulmányok foglalkoznak a zsidóság múltjával, jelenlegi jogi helyzetével, identitásával, a zsidótörvénnyel; kulturális, művészet- és irodalomtörténeti témákkal. A harmadik évfolyamtól⁴¹ tovább bővítik a tematikát, az egész zsidó közösséget érintő sorskérdéseket ankétok keretében vitatják meg.

Az első ankét a „magyar zsidóság legfontosabb mai teendőiről és feladatairól” kérdezi a pesti hitközség elnökhelyettesét, Ribáry Gézát, a Magyar Cionista Szövetség volt elnökét, Bisseliches Mózesét, az ortodox zsidóság nevében pedig Stern Salamont. A hozzászólók a közösség vitatott témáit érintik, különféle szemléleteket tárnak az olvasó elé. Megszólal az „egyenjogúsításunk felújításába vetett bizalom”; a cionista megoldás, a nemzeti otthon felépítése; az önbírálat: „becsületében megtépett zsidóság [...] önmaga is hibás sorsa rosszra fordulásában: megfosztotta

---

40 Komlós Aladár (szerk.): *Ararát*. Magyar zsidó évkönyv az 1943. évre. Budapest: Országos Izr. Leányárvaház, 1943 – 5703-4.

41 Komlós Aladár (szerk.): *Ararát*. Magyar zsidó évkönyv az 1941. évre, III. évfolyam. Budapest: Országos Izr. Leányárvaház 1941 – 5701-2.

saját magát attól, amiért tulajdonképpen szenved – a vallástól, és most csupaszon áll itt, hit, jog és kultúra nélkül.”⁴²

Az 1943-ra szóló *Ararát* újabb körkérdéssel fordul ismert személyekhez. „Mit tanuljunk a zsidóság mai válságából?”⁴³ – erre a kérdésre válaszol Hevesi Simon, Polgár György, Komoly Ottó, Schwartz Mór és Komlós Aladár. Marton Ernő utólag, az 1944-re kiadott kötetben szól hozzá az ankéthoz. Az újabb ankét bevezetője keserűen állapítja meg, hogy "a magyar zsidóság szélütött kábultsággal várja a holnapot s kísérletet sem tesz, hogy múltjából tanulva készüljön a jövőre".⁴⁴ A hit és a gazdasági élet kérdéseivel, az „annyira óhajtott és várt új emancipáció” lehetőségével, a zsidó nép hontalanságával, a Palesztinában épülő nemzeti otthonnal, a zsidóság küldetésével, az emancipáció összeomlásával, az asszimiláció helytelen értelmezésével foglalkoznak a hozzászólók. A gyökereinek még az emlékétől is eltávolodó zsidóság beolvadási, azonosulási szándékának kudarcára már vannak, akik figyelmeztetnek; a csalfa reménysugár, az „új emancipáció” fogalma többször visszatér.

Az *Ararát* másik kezdeményezése két pályázathirdetés. Az 1942-re kiadott kötet⁴⁵ zeneszerzőknek írt ki pályázatot „irodalmi értékű, magyar nyelvű, zsidó tárgyú vers megzenésítésére”. Az 1944-re kiadott kötet az irodalmi pályázatra beérkezett száztizenkét (!) pályamű eredményét közli.

Az évkönyvektől eltérő szempontok szerint válogatott a zsidó vonatkozású magyar irodalomból három antológia. Mindhárom kötet irodalomtörténeti folyamatot kíván bemutatni a kezdetektől, az első zsidó naptár nemzedékétől a kortárs irodalomig.

A *Száz év előtt* című antológiával az első zsidó írónemzedékre emlékeznek a szerkesztők, Turóczi-Trostler József és Zsoldos Jenő. Ez volt az a történelmi pillanat – írja Turóczi-Trostler a kötet bevezetőjében –, „amikor a zsidóság és a magyarság mintegy elébe megy egymásnak és félúton találkozik egymással. Találkozásuk eredménye meghalad minden képzeletet. A zsidóságnak most már csak nyelvet kell változtatnia, nem

---

42 Az „Ararát” ankétja a magyar zsidóság legfontosabb mai teendőiről és feladatairól. In: Komlós, 1941 – 5701-2. 12–26.

43 Komlós, 1943 – 5703-4. 5–27.

44 Komlós Aladár (szerk.): *Ararát*. Magyar zsidó évkönyv az 1944. évre. Budapest: Országos Izr. Leányárvaház, 1944 – 5704-5. 32–41.

45 Komlós Aladár (szerk.): *Ararát*. Magyar zsidó évkönyv az 1942. évre, IV. évfolyam. Budapest: Országos Izr. Leányárvaház 1942 – 5702-3.

pedig szívet és érzületet.”⁴⁶ Az európai és a magyar szellemi élet jelentős vonulatait vázolja fel háttérként ehhez a rendkívüli történelmi pillanathoz, az első zsidó évkönyv íróit és kortársaikat pedig a magyar szellemi életbe befogadott örökségként határozza meg. Az egyetemes szemléletet követi Zsoldos kultúrtörténeti értékmentésről szóló bevezetője: az első magyarul megszólaló zsidó írónemzedék feledésre ítélt írásainak közlésével a magyar-zsidó szellem első jelentkezésének állítanak emléket.

A *Száz év előtt* című kötet múltidézése része annak a szellemi-irodalmi áramlatnak, amely ezekben az években a zsidó írók magyar irodalomhoz tartozásának folytonosságát szeretné bizonyítani: a magyar irodalomtörténet száz éve létező zsidó vonulata kitörülhetetlenül belefogott a magyar szellemi életbe.

Néhány évvel később, 1943-ban ugyanennek a százéves irodalmi jelenlétnek állít emléket a *Száz év zsidó magyar költői* című kötet. Az antológia „első ízben mutatja be egy századra kiterjedően költészetünk legszebb értékeit, bizonyoságául annak, hogy a zsidó-magyar költők rendületlen ragaszkodással hazájuk, mélységes hűséggel vallásuk iránt, egyúttal a magyar irodalmat is sok új és friss színnel gazdagították”. A bevezető sorokban olvashatjuk azt is, hogy csak azok kerültek be a válogatásba, „akik felekezetünk kötelékébe tartoznak”, nem a szerkesztőkön múlt, hogy voltak, akik kimaradtak – értsd: nem akartak zsidó írók antológiájában megjelenni. A kötet négy korszakra osztja a zsidó költők műveiből készített válogatást, a fejezetekhez Komlós Aladár, Rubinyi Mózes, Turóczi-Trostler és Mohácsi Jenő írt bevezetőt, írásaikkal egy fejlődési folyamatot rajzolnak fel. Az első zsidó költők magyarul dadogva fogadkoznak, hogy magyarrá akarnak lenni és esdekelnek a befogadásért. Az 1867 utáni nemzedéket Kiss József és *A Hét* fémjelzi, a „magyar köntös” alól kiérződik az ószövetségi hagyomány. Helyüket a harmadik korszakban a *Nyugat* első nemzedéke veszi át, a hagyományhű felekezeti költészet kapcsolatot talál az új héber költészettel is; a világi költészet ráhangolódik a kortárs magyar költészetre. A negyedik korszakról, az első világháború utáni nemzedékről keserű hangon szól Mohácsi Jenő bevezetője. A zsidó költő reményvesztetten aggódik a magyar hazáért, miközben az örök zsidó sorsra is ráeszmél: „E fájdalom a magyar-zsidó

---

46 Turóczi-Trostler József – Zsoldos Jenő (szerk.): *Száz év előtt*. Az első magyar-zsidó írónemzedék. Budapest: Pesti Izraelita Hitközség Leánygimnáziumának 'Baró Eötvös József' önképzőköre, 1940. 11.

költészet egyik új, hatalmas vezérszólama. [...] Magyarságuk és zsidóságuk most is, elválaszthatatlanul egy.”⁴⁷

A *Száz év zsidó magyar költői* című kötet negyedik fejezetébe az új generáció negyvenöt képviselőjétől válogattak verseket a kötet szerkesztői. A kötet végén a költőkről közölt életrajzi adatokból kiderül, hogy a negyvenöt költő közül huszonegynek jelent meg verseskötete 1939 és 1942 között. Ez azt jelenti, hogy a zsidó szervezetek, intézmények vagy magánszemélyek ezekben az években is összefogtak azért, hogy a zsidó kulturális-irodalmi-művészeti élet alkotásait bemutató kötetek (évkönyvek, antológiák) mellett egy-egy költő önálló kötete is eljusson a közönséghez.

A százéves évforduló emlékére kiadott két antológia a pesti hitközség leánygimnáziuma és az OMIKE Kultúrtaácsa támogatásával jelent meg. Mindkét kötet szerkesztőinek legfontosabb célja, hogy a zsidó szellemi élet képviselőinek írásai a magyarsághoz tartozásról, a magyar haza és a zsidóság iránti hűségről is valljanak, a kettős kötődés együtt jelezze a hovatartozásukat.

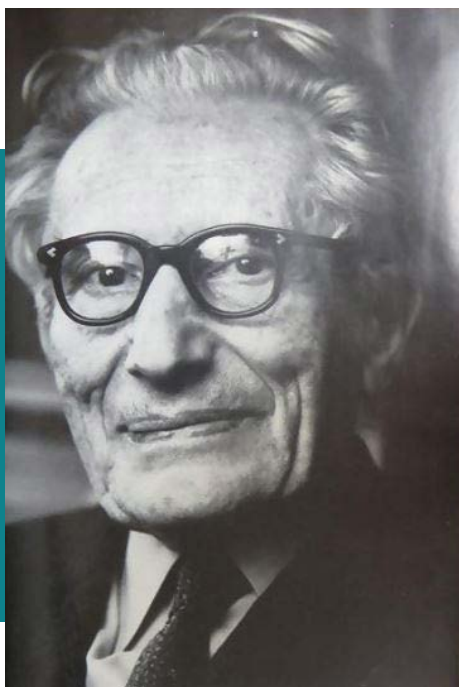
A harmadik irodalmi antológia bevezető tanulmányát Zsoldos Jenő irodalomtörténész, a pesti zsidó gimnázium legendás magyartanára és igazgatója írta, a szöveggyűjtemény darabjait is ő válogatta. Az Országos Izraelita Tanítóegyesület Kiadványai sorozat részeként 1943-ban megjelent könyv oktatási célja, hogy szépirodalmi szövegeken keresztül megerősítse a zsidó ifjúság magyar-zsidó érzelmeit, a magyarság évszázados kapcsolatát a zsidósággal, elősegítse a következő nemzedék nevelését. A kötet elsősorban az egyetemes szellemi örökség, a Biblia és a magyar irodalom összefonódásával igyekszik bemutatni a két nép, a zsidó és a magyar egymásra találását az első magyar nyelvemlékektől a két világháború közötti időszakig megjelent szépirodalmi művekből válogatott szemelvények révén. Zsoldos korábbi irodalomtörténeti résztanulmányaiban már foglalkozott a magyar írók műveinek zsidó vonatkozásaival is, ebben a kötetben párhuzamosan vizsgálja a zsidó és nem zsidó írók műveit. Aki nem elég tájékozott és nem ismeri elég jól a magyar írók életrajzát, eltéved az írók rengetegében, nem minden szövegrészből érti meg, hogy zsidó vagy nem zsidó író

---

47 Cseregi Hugó – Kohn Zoltán – Komlós Aladár – Mohácsi Jenő – Rubinyi Mózes – Sós Endre – Turóczi-Trostler József (szerk.): *Száz év zsidó magyar költői*. Kiadja az OMIKE Kultúrtaácsa, [1943]. 5; 6; 29; 214.

zsidószemléletét, zsidóábrázolását olvassa-e. A Zsoldos-antológia nem hagy kétséget a kötet célja és szemlélete felől: elérkezett a pillanat, hogy „az érzületében magyarrá lett zsidóság nyelvében és kultúrájában is hasonljon a magyar szellemhez. A magyar zsidóság vállalta és megoldotta a kettős feladatot. A nemzeti együvé tartozás hitén át vert hidat a magyar egyenjogúsító szándék és a zsidó hasonulási vágy között. Ettől a pillanattól kezdve nemcsak szemléleti közösség, hanem cselekvő egység is az egyetemes magyar művelődésben. A magyar-zsidó költők, írók s tudósok százesztendő s nemzedékrendje gazdag fejezetként illeszkedik be a magyar szellemi élet történetébe.”⁴⁸

A zsidótörvények árnyékában, a védőpajzsként megidézett múlt, a bizonytalan jelen és a félelmetesen kiismerhetetlen jövőtől rettegés éveiben megdöbbsentően gazdag, színes, sokműfajú irodalmi életet mutat a vázlatos áttekintés is. A közeledő tragédia előtti utolsó pillanat gazdag zsidó könyvtermését az *Ararát* 1943-ra és 1944-re megjelent könyvszemléje is igazolja.

Kardos László
Csigó László felvétele, Wikimedia Commons

---

48 Zsoldos Jenő (szerk., bevez.): *Magyar irodalom és zsidóság. Költői és prózai szemelvények.* Budapest: Országos Izraelita Tanítóegyesület, 1943. 108.

1943-ban Kardos László írta az *Új zsidó könyvek*⁴⁹ címen az elmúlt év könyvterméséről szóló cikket. Bár a cikket felvezető sorok épp a kiadási nehézségekről, a kritika hiányáról, visszhangtalanságról szólnak, a folytatásból kiderül, hogy évkönyvek, emlékkönyvek, irodalmi kalendáriumok, politikai és vallásos kiadványok, verseskötetek, panasziratok jelennek meg, a héber tankönyvek, héber nyelvű tudományos és szépirodalmi munkák sem hiányoznak a kínálatból: nyolc verseskötet (köztük versfordítók és egy héberül verselő költő), tíz prózaválogatás, két dráma és hat értekező próza az év termése. Megjelenik az IMIT új bibliafordítása, és a Javne könyvek sorozat. Mindez 1942-ben.

Az *Ararát* következő kötetében Steiner Lenke írja a zsidó irodalom éves könyvszemláját. A művekből levont tanulsága: az író „újonnan szerzett zsidó öntudatával” bizonytalanul tér át a zsidó témákra, a bírálat értéke is bizonytalan, a zsidó olvasóközönség elveszti tájékozódását. Az áttekintett könyvtermésből kiderül, hogy szépirodalom helyett a szemlélő inkább zsidó öntudatot ébresztő és zsidó kultúrát elmélyítő köteteket talál. Kardos László héber versfordításait, Joseph Klausner *A modern héber irodalom történetének magyar fordítását*,⁵⁰ a *Száz év magyar-zsidó költői* című antológiát, az IMIT és az OMIKE évkönyvét. A zsidó történelem, a Biblia kora, az ókori zsidó bölcsélet, az irodalomtudomány mellett elenyésző a szépirodalmi művek száma. Az új, alakuló zsidó közösségnek „annyi önismerete még nincs, hogy kitermelje a maga lírikus vagy epikus kifejezőjét. Új *haszkala*, felvilágosodás indul meg, ezúttal ellenkező irányból: vissza az átértelmezett, tudatos közösséghez.”⁵¹

1944-et írtak. A mutatóba kiemelt kötetekből idézett egy-egy írás visszatér az elfeledett múlthoz, a közös kultúra és hagyomány forrásához – menekül a szellemiségbe. De bízik és bizalmat is ébreszt az írókban és olvasóiban. Az előlük elzárt jövő helyett az új emancipáció és az új felvilágosodás reményét villantja fel.

A legmegrendítőbb mégis az a hosszú távú tervezés, amiről az 1944-ben megjelent *Emlékezzünk!*⁵² című kötetben olvashatunk. A belső címlap mellett egy huszonnégy kötetes, *A magyar zsidóság ezeréves története*

---

49 Kardos László: *Új zsidó könyvek*. In: Komlós, 1943. 147–155.

50 Mindkét kötet a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége Javne könyvek sorozatában jelent meg.

51 Steiner Lenke: *Az év magyar-zsidó irodalma*. In: Komlós, 1944. 148–156.

52 Lévai Jenő (szerk.): *Emlékezzünk! Zsidók a magyar élet és a magyar kultúra szolgálatában*. Budapest: a szerkesztő kiadása, 1944.

című sorozatot hirdet a szerkesztőbizottság, ennek mintakötete az *Emlékezzünk!* címen kiadott szemelvénygyűjtemény.

1943 novemberében kelt a kötet szerkesztőjének, Lévai Jenőnek az előszava. Az ezeréves történetet bemutató sorozatot – történelem; honvédelem; államférfiak és politikusok; tudósok és feltalálók; papok és pedagógusok; vallási, oktatási intézmények és templomok; magyarországi zsidó családok; zsidók a pénzügyben, kereskedelemben, iparban, mezőgazdaságban, gyógyászatban, jogszolgáltatásban; irodalom és sajtó; művészek és alkotásaik; sport; magyarországi zsidók külföldön – a megpróbáltatás nehéz óráiban vigaszul, a jövő nemzedékének pedig útmutatásul ajánlja. „Nem tudjuk még, hogy mit hoz a holnap, de mindenképpen komolyan kell vennünk felelős államférfiaknak azt az elhatározását is, hogy esetleg el kell hagynunk ezt a földet, ahol bölcsőnk ringott, s amelynek porával már összekeveredtek régen volt őseink hamvai. Mi – ma élő nemzedék –, bárhová vessen is bennünket a sors, meg fogjuk őrizni kegyeletes hűségünket a magyar honhoz, amelyben elődeink hazát találtak és nekünk hazát biztosítottak.”⁵³

A mutatóba kiemelt évkönyvek, naptárak, antológiák és más kiadványok körül kétszázán bábáskodtak: írók, szerkesztők, hitközségi vagy zsidó szervezetben működő tisztségviselők. Többeknek ezekben a kiadványokban jelent meg utoljára írása, csak ezeken a lapokon maradt fent a neve, szerencsés esetben a személyét, munkásságát bemutató néhány sor.

De hiába, mert maguk a kiadványok feledésbe merültek.

Zsidó írók és műveik a magyar irodalomtörténet-írásban

A 19. század második felében jelent meg az első összefoglaló, részletes magyar irodalomtörténet, a német anyanyelvű Toldy Ferenc, a magyar irodalomtörténet-írás atyjának munkája. Az első magyarul író zsidó író-nemzedék az első magyar irodalomtörténetből már kimaradt, de mivel Toldy a szépirodalmi alkotások mellett az elméleti és tudományos munkák feldolgozását is az irodalomtörténész feladatának tartotta, Bloch Móric a „magyar izraelita hittudományi irodalom” művelője szóba kerül a teológiai irodalomról szóló fejezet végén. A fejezet jegyzeteibe pedig

---

53 Lévai, 1944. 6–7.

bekerültek a magyar nyelvet ápoló zsidók fordításai, imák, zsoltárok, erkölcsstani és történeti munkák.⁵⁴

A korszak magyar novella- és regényirodalmának aprólékos adatait Szinnyei Ferenc gyűjtötte egybe. Az 1848-as évkönyvnek nála sincs nyoma, de szerzői közül megemlíti Szegfi Mór „zsidó érzékenységgel írt bosszús kirohanás”-át Nagy Ignác, Kuthy és Jósika művei ellen. Ludasi Mór egyik verséhez fűzött megjegyzésére pedig még sokszor visszatér a zsidó írók magyarul megszólaló műveit bíráló kritika: „a zsidó írók akkor se tudtak egészen jól magyarul”.⁵⁵ A szabadságharc utáni korszak Jókai német fordítójaként mutatja be Ludasi Gans Mórt, Bloch Ballagit pedig a *Protestáns Képes Naptár* szerkesztőjeként.⁵⁶ Rajtuk kívül hét zsidó író talált Szinnyei a korszakban, köztük Szegfi Mórt, aki „ha közepes író volt is, de korában törekvő és nem tehetségtelen művelője a realista elbeszélésnek”.⁵⁷

Szinnyei Ferenchez hasonlóan Pintér Jenőt is pozitívista irodalomtörténet-íróként tartják számon, de adatfeldolgozó munkájukhoz napjainkig visszatérnek a kutatók.

A nyolckötetes „nagy Pintér” Ballagi Mórt az első magyarul író zsidó tudósként, az akadémia első „izraelita” tagjaként említi, kihangsúlyozza nyelvészeti munkáit. Szegfi „a legkorábbi magyar zsidó szépírók egyike”, Einhorn Ignáccal együtt „közrebocsátotta az első magyar nyelvű izraelita naptárt”. A hitéhez ragaszkodó zsidó politikust, Einhorn Horn Edét a század második felében államtitkárrá nevezték ki. Ludasiról is megemlíti, hogy nem hagyta el zsidó vallását, Ferenc József mégis nemességgel tüntette ki.⁵⁸ A századvégen az új zsidó nemzedék erős faji öntudatát és gyors előnyomulását hangsúlyozza Pintér, a zsidóság „fürge szelleme”

---

54 Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelen korig rövid előadásban*, 1864–1865. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. 295–297.

55 Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. II. kötet, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, kiadása 1926. 170; 222.

56 Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a Back-korszakban*, I. kötet, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1939. 142; 187.

57 Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a Back-korszakban*, II. kötet, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1941. 394. A hét zsidó író: Ágai, Helfy, Óváry, Reményi Katalin (Reményi Ede testvére) első zsidó író, Rózsaági, Szegfi, Wohl Janka, 648–649.

58 *Pintér Jenő magyar irodalomtörténete*. Tudományos rendszerezés, hatodik kötet. A magyar irodalom a XIX. század második harmadában. Budapest, 1933. 214–216; 846–847; 911–917.

új elemeket hozott a magyar irodalomba, de rontott a kereszténynacionalista szemléleten.⁵⁹

A 20. század első harmadát bemutató utolsó kötetbe bekerült a második zsidótörvény és a zsidók kiszorítása a sajtóból. Az alapos adatgyűjtésnek köszönhetjük a zsidó szervezetek, sajtójuk, a cionista szervezet és sajtója, valamint a periodikákba író munkatársak felsorolását. A költészetet, a regényeket és a színműveket tárgyaló fejezeten belül Pintér külön cím alatt veszi sorra *A zsidó irány* szerzőit és műveit.

Kiemeli Patait és munkáit, Biró Lajos *A bazini zsidók* és Hatvany *Urak és emberek* című regényét. A Biró-regény „nemcsak a faji összetartás megvallásának könyve, hanem többé-kevésbé vádirat a huszadik századi keresztény Magyarország ellen is” – olvassuk. Az *Urak és emberekben* Hatvany kegyetlenül beszél az „énregény” hőseiről. „Sok szép tulajdonsága van az éleseszű ősöknek, de mohó önzésükért méltók a kicsúfolásra. Környezetrajza kétségtelenül őszinte. Sok olyan rejtett dologra tapint rá, amelyekről egy távolabbról szemlélődő keresztény író nem tudott volna helyes képet rajzolni. Valóságos emlékirat a mű szépirodalmi alakban: a magyarországi zsidó nemzedékek típusos fejlődésének rajza.”⁶⁰

A zsidóságukat vállaló írók közül kiemelkedik Ujvári Péter, a „fajzsidó fantáziája és etikája, a talmudi hagyományoktól áthatott életszemlélet, a zsidó humor és satíra Ujvári Péter munkáiból árad legönfeledtebb ortodox mámorral” – írja Pintér.⁶¹

Az első világháborút követő forradalmak után Bécsbe menekült írókat is megemlíti: „Csonka-Magyarország nagyon keveset tudott ezeknek a Budapestről megszalasztott agitátoroknak példátlanul hazaáruló irodalmáról. Nemcsak a zsidók izgatták a külföldet a 'fehér terror országa' ellen, akadtak köztük keresztények is” – olvassuk Pintérnél, majd így folytatja: „Értékesebb író kevés volt a menekültek sorában, annál útszélibb hangon támadták a keresztény-nemzeti irányt egyes alig ismert nevű zsurnaliszták.”⁶²

---

59 Pintér Jenő *magyar irodalomtörténete*. Tudományos rendszerezés, hetedik kötet. A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában. Budapest, 1934. 125.

60 Pintér Jenő: *Századunk magyar irodalma*. A magyar irodalom a XX. század első harmadában. Budapest: Pintér Jenőné vállalatának kiadása, 1943. 1083; 1085.

61 Pintér, 1943. 1240.

62 Pintér, 1943. 1382–1383.

Pintér saját nézeteire ráfonódnak a sokféle forrásból idézett szövegrészletek, de valószínűleg azt vallotta, amit a választott idézetekben mások fogalmaztak meg helyette: a zsidóuralom veszélyezteti a magyar nemzetet, ennek kimondásától akkor sem kell visszariadni, ha emiatt valakit antiszemitizmussal vádolnának – bár vitathatatlanul akadnak tárgyilagosan elismerő-értékelő gondolatsorok is a vaskos kötetekben.

A zsidótörvények árnyékában érkezett el az ideje, hogy zsidó irodalomtörténészek írjanak a magyar nyelvű zsidó irodalomról.

Összefoglaló-átfogó irodalomtörténet nem született. A *Száz év előtt* című antológia fejezeteit bevezető tanulmányok foglalkoztak a zsidó költőkkel. Zsoldos Jenő – aki a versantológia egyik szerkesztője is, és saját kötetében a kezdetektől a kortárs irodalomig tekintette át a zsidó témák jelenlétét a magyar irodalomban – csak részben foglalkozik zsidó írókkal és műveikkel. A magyarországi zsidó vonatkozású irodalom (valószínűleg) első és mindeddig utolsó történeti feldolgozását az első két zsidótörvény idején Komlós Aladár írta meg.⁶³ Mégsem tartozik ennek a korszaknak a történetéhez, mert csak évtizedekkel később, véletlenül került elő egy, a 19. század elejétől a század végéig tervezett irodalomtörténet első kötetének kézírata. Kortársai munkáihoz hasonlóan Komlóstól is csak résztanulmányokat, kritikákat, folyóiratközléseket olvashatott az 1939 és 1944 között meglepően sokrétű műfajokban tevékenykedő zsidó írógárda. Elmaradt a kortársként átélt szépirodalmi művek történeti feldolgozása, a pályatársakra emlékeztető életrajzok, a megjelent munkák adatfeldolgozása. Csak a részlegesen fellelhető kiadványok elszórt adataiból indulhat ki a késői kutatómunka.

„hogy merik ezt csinálni, amit csinálnak”

Megtörtént a felfoghatatlan és feldolgozhatatlan. Szép Ernő *Emberszag* című könyve az első szépirodalmi megfogalmazása egy túlélő saját történetének: „elképedek néha: hogy merik ezt csinálni, amit csinálnak, hogy merik, mikor itt vagyok a világon? Hiszen látok, hallok mindent.

---

63 Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1997.

Hogy nem döbrentek meg, hogyhogy ki nem sül szégyenükben a szemök, hogyhogy nem hagyták azonnal abba?”⁶⁴

1946. február 17-én Komlós Aladár „világi *heszped* imában” állított emléket a „fasizmus és a világháború magyar-zsidó író áldozatainak emlékünnepevényén” azoknak, „akiket honfitársaink egy része német segítséggel [...] hazafias lelkesedéssel a halálba űzött”. A hosszú, befejezetlen névsorban olvassuk azoknak a nevét is, akik az utolsó pillanatig az írásba, a közös haza helyett a közös nyelvbe vetett hittel hadakoztak a közeledő, pusztító jövő ellen az 1939 és 1944 között megjelent kiadványokban. A veszteség súlyától megtört irodalomtörténész még egy utolsó seregszémlet tartott, és többet nem foglalkozott a magyar nyelvű zsidó irodalommal.⁶⁵

Egy évvel később, Bóka László szerkesztésében kiadták a *Magyar mártír írók antológiáját*. Zsidó és nem zsidó, a szocialista mozgalom, a halálmenet, a nyilas terror, a pesti védett ház, a megsemmisítő táborok – minden származása vagy hitvallása alapján elpusztításra ítélt áldozat egymás mellé került a kötetben, ezzel már 1947-ben megteremtették a következő évtizedek hallgatólagosan elfogadott gyakorlatát: nincs különbség, mindenki egyként szenvedett és lett a gyilkosok áldozata.⁶⁶ A könyvet mégis hasznos fellapozni, az egyes íróktól válogatott szemelvények előtt a kortársak mutatják be pályatársaikat és (remélhetőleg) hiteles mondatokban rögzítik író társaik halálának körülményeit.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc százéves évfordulójára Zsoldos Jenő tanítványai közreműködésével kiadott egy következő antológiát. Keserű csalódás, ön- és közösségbírálat árad a kötet bevezetőjéből: három nemzedék talált megnyugvást a múltban, mert néhány zsidóságot támogató egyéni szándékot a magyarság közös akarataként értelmeztek.

---

64 Szép Ernő: *Emberszag*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. 167. A könyv első megjelenése: Keresztes-kiadás, 1945. A korabeli kritikák közül lásd Sós Endre (*Magyar Nemzet*, 1946. február 17.) és Pándi Pál (*Magyarok*, 1946. május) írását. – A háború befejezése után közvetlenül született Déry Tibor írása is: „egy cipőpasztás dobozba dugott cipőfűzőkanóc fényénél elkezdtem írni az *Alvilági játékok* című novellaciklust”. Déry Tibor: *Ítélet nincs*. In: Déry Tibor: *Válogatott versek, kisregények, novellák*. Ítélet nincs. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990. 984.

65 *Ichud füzetek*, 1947. In: Komlós Aladár: *Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1997. 312–318.

66 Bóka László: *Magyar mártír írók antológiája*. Budapest: Cserépfalvi, 1947. A korabeli kritikák közül: k – i – e [Keszi Imre]: *Magyar mártír írók antológiája*. *Szabad Nép*, 1947. június 17.

„A zsidóság optikai csalódásba esett.”⁶⁷ Az 1948-ban kelt előszó Zsoldos előző antológiájának szellemét cáfolja.

A *Spenót* néven közismert hatkötetes magyar irodalomtörténet az első magyarul megszólaló zsidó írógeneráció néhány tagját a német nyelvű újságírók és a márciusi napokat támogató fiatalok között említi, a századfordulón jelentkező társaikról, az első világháború után emigrációba kényszerült zsidó írókról és műveikről, publicisztikai és szerkesztői munkásságukról, a két háború közt megjelent zsidó vonatkozású művekről általában a polgári vagy nagypolgári fedőnév alatt esik szó. Aprólékos munkát kell végeznie annak, aki az utalásokból, elszórt bekezdésekből vagy mondatrészekből a magyar irodalomtörténet zsidó vonulatát szeretné megérteni.⁶⁸

Az irodalomban, folklórban, zsidó hagyományban és kultúrtörténetben rendkívüli szellemi értékeket feltáró kiváló tudósnak, az Országos Rabbiképző Intézet legendás igazgatóprofesszorának, Scheiber Sándornak és mikro-szövegvizsgálatának köszönhetjük, hogy a magyarul megszólaló zsidó irodalom számos értékes művére felhívta a figyelmet és bibliográfiai adatokkal kijelölte a további kutatások útját.⁶⁹

A magyar irodalomtörténet-írás csak mozaikokkal jelzi a zsidó írók magyarul írt műveinek gazdag, feldolgozatlan vonulatát. A magyar irodalom zsidó vonatkozásának történetét a közösség írástudói nem írták meg. Az első száz év nemzedékének számos tagja és életműve elsüllyedt, elfelejtődött – vagy a túlélők vészorszakot követő, zsidó vonatkozásoktól ismét eltávolodó művei borították be korábbi megszólásaikat a feledés fátylával.⁷⁰

---

67 Zsoldos Jenő (szerk.): *1848–1849 a magyar zsidóság életében*. Budapest: Pesti Izr. Hitközség Leánygimnáziumának és Ipari Leányközépiskolájának 48-as Ifjúsági Bizottsága, 1948.

68 Pándi Pál (szerk.): *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965., Sőtér István (szerk.): *A magyar irodalom története, 1849-től 1905-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965., Szabolcsi Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.

69 Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet*, III. Budapest: a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának kiadása, 1984.

70 Az 1945 utáni korszakhoz lásd: Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2020.